УДК 140.8(091) (477):60

О. Ю. Чурсінова
старший викладач кафедри філософії
Національного університету «Львівська політехніка»,
кандидат філософських наук

ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ ТЕХНІКИ УКРАЇНСЬКИМИ МИСЛИТЕЛЯМИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Постановка проблеми. Осмислення феномену техніки й науково-технічного поступу у філософському дискурсі України протягом століть відбувалося доволі повільно. Натомість у XIX столітті ми спостерігаємо неабияку цікавість до техніки та впливу її на життя спільноти й окремої людини. Феномену науково-технічного поступу у своїх творах приділяли значну увагу українські мислителі XIX – початку XX століття. Їхні думки щодо ролі науки й техніки в суспільстві в багатьох випадках виявилися співзвучними нашому сьогоденню, проте ця тема не знайшла достатнього відображення в існуючій літературі. Названі обставини достатньою мірою свідчать про **актуальність** теми статті.

Метою дослідження є заповнення виявленої прогалини шляхом аналізу ідей видатних українських філософів і діячів культури XIX – початку XX століття щодо розвитку науки й техніки та їх ролі в житті людства.

Оскільки автор, реалізовуючи мету, звертається до праць українських мислителів та письменників XIX – початку XX століття, то **окреслення досліджуваної проблеми й огляд джерел** подається під час розгортання її змістової частини.

Виклад основного матеріалу. На думку видатного мислителя, представника української суспільно-політичної й філософської думки XIX століття М. Драгоманова, підґрунтям суспільного прогресу мають бути науково-технічні досягнення й удосконалення політичного устрою шляхом реформ. Мислитель ніколи не сприймав прогрес як автоматичний природний процес, не ототожнював його з технічними досягненнями й нагромадженням матеріальних благ. За його уявленнями прогрес є за своєю суттю досягненням вищого ступеня духовної культури й соціальної справедливості. Він наводить вельми цікаве та прагматичне виправдання ідеї прогресу. Віра в прогрес, вважає М. Драгоманов, дає змогу людям прагнути до вдосконалення умов життя як здійсненої цілі й не дозволяє фаталістично примиритися з наявним становищем. Оскільки люди борються за краще, то можливо досягнути справжнього прогресу.

М. Драгоманов зазначав: «Тільки віра в прогрес рятує людину від песимізму й відчаю, від мізантропії та навчає міряти часи й обличчя однією міркою відносної досконалості. Тільки з визнанням ідеї прогресу визнання відомої правильності й законовідповідності в історичних явищах знайшло собі тверду основу» [3, с. 36–37].

Відомий український мислитель, публіцист С. Подолинський у своїй праці «Ремесла і фабрики в Україні» відзначає зростаючий поступ технічного розвитку в сільському господарстві та промисловості Заходу, однак особливу увагу приділяє ситуації в Україні. Для нього характерний антропологічний підхід до феномену техніки. Він відзначає: «У тих землях, де зразу заводилося багато машин, наприклад в Англії, Саксонії, Бельгії, та навіть і в Московській і Владимірській губерніях, ціна робітникам через машини завжди зменшувалася, бо машина з якимись двадцятьма чоловіками справить стільки роботи, скільки перед тим і сто робітників ледве чи зробили б. Через те останні вісімдесят чоловік мусять шукати іншої роботи, мусять наймативсь дешевше, а як часом, то лишаються без жадного заробітку» [7].

С. Подолинський відзначає негативні наслідки поширення машинного виробництва в Україні: руйнування дрібних сільських господарств, зубожіння селян, поглиблення класового розшарування суспільства, зростання випадків каліцтва та смертей під час роботи на машинах, відсутність компенсацій робітникам у разі нещасних випадків.

Порівнюючи стан справ у країнах Заходу та в Україні, учений підкреслює недостатнє усвідомлення українцями свого становища, слабку організацію в обороні своїх прав. В Англії робітники, як зазначає С. Подолинський, більш вільні й освічені, тому своїми бунтами, розбиванням машин змусили господарів відшкодовувати збитки, хоч і не завжди адекватно. Українці ж через те, що не звикли ще до машин, а більшою мірою через відсталість і неосвіченість зазнають лиха й не отримують ніякого відшкодування.

С. Подолинський змальовує безрадісні картини становища робітників заводів в Україні XIX ст.: важкі умови праці та просто жахливі умови побуту, відсутність елементарної санітарії й медичної допомоги. Відношення робітників і господарів відбуваються через посередників-орендарів, які є додатковим прошарком, що значно посилює експлуатацію. С. Подолинський зазначає: «Тепер же найбільше млинів знаходиться в оренді, а

© О. Ю. Чурсінова, 2015

від цього для українського народу є два дуже великі лиха. Перше – це те, що орендарі по звичаю своєму більше вміють шахрувати, ніж господарювати, ніколи не держать млинів і гребель у порядку, через що вони далеко менш виробляють, як би можна було, і страшенно швидко руйнують самий млин» [7]. Як бачимо, тут підкреслено негативні риси посередництва в структурі ієрархії експлуатації раннього капіталістичного ладу, що формувався в тодішній Україні.

Загалом, аналізуючи позицію С. Подолинського щодо технічного розвитку в Україні, можемо відзначити його песимістичні оцінки перспектив технічного поступу. Це ґрунтується на антропологічному та класовому підході, властивому йому як представнику близької до народу інтелігенції та вченому-соціологу. Водночас він констатує й визнає неминучість все більшого поширення техніки на теренах України. Його звернення до досвіду робітників Заходу дає можливість йому неявно, проте відчутно вказувати на майбутню адаптацію людей до машинного виробництва, однак за умови зростання самосвідомості й колективної організації в справі захисту своїх прав. Адже, як зазначає С. Подолинський, люди розуміють, що як користь, так і лихо походять «не від самих машин, а від людей, які коло них працюють, то звісно, що машина, хоч як хитро вона зроблена, все ж таки сама, без людей, ніколи нічого до ладу не доведе» [7].

М. Коцюбинський – великий письменник-гуманіст, виразник дум і прагнень народних – посідає одне з провідних місць в історії української культури. Психологічна новела «Intermezzo» – це найбільш характерний імпресіоністичний твір М. Коцюбинського.

Сюжетом «Intermezzo» є подорож ліричного героя, який втікає від людей, втомлений тіснявою, багатолюдністю й засміченістю міста. В «Intermezzo» місто як втілення науково-технічного поступу протиставлене селу з його величною, чарівною й вічною природою.

Людська спільнота постає в уяві автора як звір із багатьма головами, що безупинно й невблаганно переслідує його всюди. Про наслідки науково-технічного прогресу письменник говорить із відразою й острахом. У тексті міститься відверте звинувачення на адресу технічної діяльності людини. «Се ти, – з відчаєм дорікає М. Коцюбинський, – одягла землю в камінь й залізо, се ти через вікна будинків – тисячі чорних ротів – вічно дихаєш смородом. Ти бичуєш святу тишу землі скреготом фабрик, громом коліс, брудниш повітря пилом та димом, ревеш від болю, з радості, злості» [5]. Творці техніки, люди, самі стають машиноподібною силою, яка пригнічує життя, прагне як вампір висмоктати кров, забрати собі в жертву розум, волю, серце. Немає жодної свободи для особистості, неможливо будувати життя за власною волею, адже цей звір своїми незліченними «треба», «мусиш» робить існування сповненим розпачу, нестерпним.

Існування в місті позбавлене сенсу, життя стиснуте вузькими стінами, просякнуте відчуттям жаху. Це втілено в образі диких коней, що шалено мчать з усіх міських вулиць. З міста дуже хочеться вирватися, проте зробити це важко. Герой «Intermezzo» втікає з міста поїздом. Поїзд сприймається амбівалентно: як засіб втечі від залізно-кам'яних лещат міста й водночас як технічний виріб із заліза, що «тряслось та лящало». Героєві здавалося, що місто витягує в поле свою залізну руку й не пускає його. Йому важко повірити, що він зможе нарешті звільнитись від цього зойку й «надаремне клацати буде кістками залізна рука» [5].

У селі герой твору гостро відчуває зв'язок із землею, близькість до неї, спілкується з птахами, собаками. У його душі знаходить вдячний відгук спокій рівнини, синя дрімота далеких просторів. Натомість у містах земля, одягнена в камінь і залізо, є недоступною.

Образи «Intermezzo» наштовхують читача на філософські роздуми. Місто постає як втілення технічного прогресу, жаху та бруду, як символ цивілізації, ворожої всім виявам свободи, краси й душевної гармонії, джерелом яких є природа. У цьому невеличкому творі виразно спостерігається один із підходів до феномену техніки, характерних для українських мислителів початку XX ст., – антропологічний. Це особливо стосується письменників, які інтуїтивно відчували загрози й небезпеки життю людини та природи, іманентно наявні в технічних пристроях.

Цікавими з позицій філософії техніки є роздуми видатного діяча УНР, письменника й публіциста В. Винниченка. Перебуваючи в центрі Європи, він на собі відчув кризу тогочасного суспільства. У творах митця виразно лунає антропологічний підхід до цивілізації. Найголовніша проблема, яку порушує мислитель у зв'язку зі зростаючими темпами виробництва й виникненням «одномірного суспільства», – це відчуження людини. Головним чинником порятунку людини в технічному середовищі, на думку В. Винниченка, як і представників західноєвропейського екзистенціалізму (Г. Марселя, Х. Ортеґи-і-Ґассета, К. Ясперса та ін.), служить індивідуальне начало, що має протиставити свою унікальну екзистенцію техніці як явищу універсалізуючому, узагальненому, у якому втрачаються всі неповторні відмінності людського життя.

В. Винниченко уважно вдивлявся в сучасність, намагався проаналізувати феномен технічного й соціального прогресу. У цьому аспекті цікавим є його твір «Сонячна машина» [2]. У центрі роману

перебуває прагнення героїв подолати гострі проблеми, що постали перед людьми багатьох країн (тепер вони мають назву «глобальні проблеми сучасності»), засобами техніки, а також ті наслідки, які можуть бути спричинені впровадженням новітніх технічних винаходів.

Герой цього твору говорить: «Сонячна машина є такий апарат, який усуває зайвих посередників між людиною й сонцем у її годуванні, дає змогу людині годуватись самою рослиною – травою, листям, сіном, соломою. Сонячна машина всяку рослину, навіть соснові глиці, кропиву, бур'ян, колючки – все робить цілком придатним для вжитку людини.

Ідея ж така: як увільнити людину від залежності від її їжі, як звести боротьбу за фізичне існування до найменшого мінімуму. Цей апарат, дорогі мої панове, є визволення людини від теперішніх способів годування» [2, с. 227–230].

Наведений текст свідчить, що не тільки про розв'язання проблеми харчування йдеться в цьому романі. Головне – це пафос змін, соціально-політичних, економічних, соціальних зрушень. Під впливом Сонячної машини, за прогнозами героя твору, «старий лад одмирає. Але на його місце прийде новий, сонячний». Образ нового соціального устрою стає щораз більш реальним, втілюється в дійсність. «Каесем уже виробляє плани нового господарства, нового устрою без примусу, без насили, без каторги – новий, вільний, творчий лад! Уже призначені з'їзди, конгреси, вже відбувається перебудова психіки, ідеологій, світоглядів, філософій. Ніяких більше класів, партій, релігій, моралей, кайданів, перетик, злочинств і чеснот – нічого. Тільки Сонце, Праця й Наука!» [2, с. 382]. В устах натхненного технократа, який вважає, що знайшов універсальний рецепт спасіння людства, Сонячна машина набуває рис божественної сили, що передається в романі відповідними символами, словосполученнями: «трон Сонячної машини, яка «гордо палила тіні минулого», завдяки якій небо вже «не тінь Минулого», а омріяна щаслива доба – «велична реальність Дійсності» [2, с. 553].

Наведені уривки з роману свідчать про подвійність ставлення В. Винниченка до науково-технічного поступу. З одного боку, цілком виразним є гротеск, тобто автор демонструє сатирично перебільшені характеристики і самого приладу, і технократичного, утопічного оптимізму його винахідника й популяризатора. Водночас не можна сказати, що автор цілком скептично ставиться до описаної ним Сонячної машини, адже всі проблеми, які герої твору прагнуть розв'язати за допомогою цього технічного винаходу, реальні й болісні. Прогрес, на думку письменника, полягає не в запровадженні техніки, а в тому, щоб зменшити людські страждання та сприяти перевазі радощів.

Цілком у дусі екзистенційно-антропологічних настанов В. Винниченко заперечує ставлення до особи як до автоматичної машини, що наповнена голими принципами, натомість вважає окрему людину мікрокосмосом, яка живе в деякому середовищі й має невичерпний внутрішній світ. Письменник стверджує неможливість врятувати людство від катастрофи тільки засобами високорозвиненої техніки. Мислитель виступає проти фанатичного ствердження корисності науково-технічного прогресу, наділення його месіанським змістом [1, с. 16–17]. Роман В. Винниченка мав неабиякий резонанс. Були спроби пояснити основну ідею письменника як віру у вирішальне значення техніки для прогресу людства. При цьому Сонячна машина поставала символом науково-технічного прогресу. Однак така позиція спростовується вже самим розвитком подій роману. Адже не сам винахід привів до щасливого завершення історії. Це засвідчує картина розкладу суспільства відразу після його перемоги. І лише коли людство оновилося морально, воно зробило позитивним і апарат. Тобто не технічні новації спричиняють удосконалення людства, а навпаки: лише людина здатна облагородити технічні винаходи, надати їм по-справжньому гуманістичного спрямування й не дозволити техніці перетворитися на ворожу, ірраціональну силу. Саме духовний порив, що охопив людство, його цілеспрямоване прагнення діяти, працювати привело до створення нового суспільного ладу. Отже, В. Винниченко був налаштований ідеалістично. Свідомість, на його думку, визначає буття, а не навпаки [11].

У міркуваннях В. Винниченка щодо техніки й науково-технічного поступу можна вирізнити кілька аспектів. Це відображення дуже актуальних і тоді, і в наш час проблем: голоду, демографічної й екологічної кризи. У розв'язанні цих проблем спостерігаємо художнє передбачення майбутнього, адже використання сонячної енергії вже нині дає змогу в деяких країнах вирішувати енергетичні труднощі. Письменник вірить, що техніка допоможе людству. Водночас гротескно зображено схильність технократів до редукції. Тобто бажання розв'язувати за допомогою матеріальних чинників усі людські проблеми висміюється, постає необґрунтованою утопією. Мислитель явно скептично ставиться до популярної в ті часи ідеї, що технічні винаходи самі собою здатні створити справедливе, безкласове, щасливе суспільство. Лише духовні перетворення можуть привести до кращого майбутнього, лише вони здатні виробити ті критерії й ту міру, які зроблять техніку такою, що допомагає людині, а не спотворює її й не загрожує їй знищенням.

У наявній літературі привертають увагу також міркування видатного українського пись-

менника та громадського діяча М. Хвильового. Письменник розглядає три регіони світу: Європу, Росію й Україну, визнаючи за Європою технічні досягнення, проте розуміє під «Європою» не тільки це, а більшою мірою психологічну категорію, тип культурного чинника в історичному процесі, революційний метод [10, с. 588]. Говорячи «Європа», він має на увазі не «техніку» й не «пролетаріат», а «європейського інтелігента», до того ж цей інтелігент асоціюється в нього з Вюртемберґом, німецькою духовною культурою, доктором Фаустом як втіленням допитливого людського духу. Прогрес мислитель розглядає як «духовний азіатський ренесанс» [8]. Саме в цьому полягає центральна ідея роздумів М. Хвильового. Про те, що найбільше хвилювало його на початку ХХ століття, він пише так: «Психологічна Європа – ось та Європа, що на неї ми мусимо орієнтуватися!.. Саме вона й виведе наше мистецтво на великий і радісний тракт до світової мети» [4]. Розуміння М. Хвильовим перспектив науково-технічного прогресу містить цікаві передбачення. Мислитель зазначає: «Майбутнє не в обмашиненні життя, а в притягненні природи до машини» [9, с. 43]. Ідеться про те, що людство повинно створити техніку, яка наслідувала б принципи природи, а не перетворила себе на різновид механізму. У цьому напрямі нині працює чимало представників природничих, технічних і гуманітарних наук. Це біотехнології, нанотехнології, пошуки в галузі безвідходних технологій.

Висновки.

1. Українські мислителі XIX – початку ХХ століття приділили чимало уваги явищу науково-технічного поступу. Більшість із них, виходячи з антропологічних, гуманістичних або соціальних позицій, позитивно оцінювали його можливості, покладали на нього надії на покращення життя людей. Щоправда, зазвичай техніка в цих мислителів постає допоміжним, другорядним чинником стосовно людського буття. Це пояснюється, з одного боку, недостатнім розвитком науки й техніки в Україні тих часів, а з іншого – інтуїтивним відчуттям, мистецьким прозрінням цих видатних людей щодо загроз і небезпек, іманентно наявних у технічних пристроях, у машинах. Чутливість, спостережливість, прогностичний хист митця нерідко малюють загрози для майбутнього у вигляді механічних чудовиськ, бездушних механізмів, здатних нищити людську духовність та й людство фізично.

2. Оскільки в українському культурному просторі того часу панує гносеологічний і соціально-антропологічний оптимізм, віра в необмежені можливості творчого технічного генія людини, українські мислителі позитивно оцінюють західноєвропейську цивілізацію як носія передової техніки. Однак це була віра не стільки в саму техніку, скільки у творчий фаустівський дух, у можливості техніки розв'язати більшість проблем людства за умови моральних і духовних пріоритетів. Тогочасні українські мислителі були аж ніяк не технократами, не матеріалістами, у них духовне й моральне було основним і первинним; технічне, матеріальне – вторинним. Вони вважали, що техніку породжує людська свідомість, і лише в царині свідомості можливе визначення справжнього місця техніки в житті людини й суспільства.

Література

1. Бежнар Г. Екзистенційні мотиви в творчій спадщині В. Винниченка : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.05 «Історія філософії» / Г. Бежнар ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2004. – 20 с.

2. Винниченко В. Сонячна машина / В. Винниченко. – К. : Дніпро, 1989. – 620 с.

3. Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит / М. Драгоманов. – К. : Университ. типография, 1869. – 160 с.

4. Кальник Є. Микола Хвильовий: Останній Романтик / Є. Кальник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kharkiv.dyvy.info/famous/416-hvyliovyi.

5. Коцюбинський М. Intermezzo / М. Коцюбинський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ukrcenter.com/...Коцюбинський/.../Intermezzo.

6. Куліш П. Зазивний лист до української інтеліґенції / П. Куліш // Куліш П. Твори : у 2 т. / П. Куліш. – К. : Наукова думка, 1998– . – Т. 1. – С. 400–412.

7. Подолинський С. Ремесла і фабрики на Україні / С. Подолинський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://commons.com.ua/?p=10293.

8. Турчина Л. Роль України в теорії азіатського ренесансу М. Хвильового / Л. Турчина // Наук. пр. іст. ф-ту Запор. держ. ун-ту. – Запоріжжя : ЗНУ, 2006. – Вип. ХХ. – С. 226–230.

9. Хвильовий М. Санаторійна зона. Повісті, оповідання, роман / М. Хвильовий ; передм., прим. М. Жулинського. – Х. : Фоліо, 2010. – 506 с.

10. Хвильовий М. Україна чи Малоросія / М. Хвильовий // Хвильовий М. Твори : у 2 т. / М. Хвильовий. – К. : Дніпро, 1990– . – Т. 2. – 1990. – С. 576–622.

11. Цимбал Т. «Сонячна машина» В. Винниченка в контексті еволюції / Т. Цимбал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ktf.franko.lviv.ua/~vivat/book2.html.

Анотація

Чурсінова О. Ю. **Осмислення феномену техніки українськими мислителями XIX – початку ХХ століття.** – Стаття.

У статті розглянуто ідеї видатних українських філософів і діячів культури XIX – початку ХХ століття щодо науки й техніки та їх ролі в житті людства. Автор доходить висновку, що осмислення феномену техніки в українській філософській і світоглядній думці цього періоду відбувалося в контексті антропологічних, гуманістичних, соціальних позицій; техніка розглядалася як другорядний чинник у житті людини й суспільства. Це частково пояснюється інтуїтивним відчуттям або мистецьким прозрінням щодо загроз і небезпек, іманентно наявних у технічних пристроях і машинах.

Ключові слова: техніка, феномен техніки, наука, науково-технічний поступ.

Аннотация

Чурсинова О. Ю. **Осмысление феномена техники украинскими мыслителями XIX – начала XX века.** – Статья.

В статье рассмотрены идеи выдающихся украинских философов и деятелей культуры XIX – начала XX века относительно науки и техники и их роли в жизни человечества. Автор приходит к выводу, что осмысление феномена техники в украинской философской и мировоззренческой мысли этого периода происходило в контексте антропологических, гуманистических, социальных позиций; техника рассматривалась как второстепенный фактор в жизни человека и общества. Это частично объясняется интуитивным ощущением или художественным прозрением относительно угроз и опасностей, имманентно имеющихся в технических устройствах и машинах.

Ключевые слова: техника, феномен техники, наука, научно-технический прогресс.

Summary

Chursinova O. Yu. **Interpretation of the phenomenon of technique by the Ukrainian thinkers XIX – early XX century.** – Article.

In the article the ideas of prominent Ukrainian philosophers and cultural figures of XIX – early XX century concerning science and technique and their role in life of humanity are considered. The author concludes that the understanding of the phenomenon of technique in Ukrainian philosophical and ideological thought of this period occurred in the context of anthropological, humanistic, social positions; technique was seen as secondary factor in human life and society. This is partially explained by intuitive feeling or artistic revelation on threats and dangers inherently existing in technical devices and machines.

Key words: technique, phenomenon of technique, science, scientific and technological progress.